

ԻՐՆ ԱԼ-ՖԱԿԻՀ

ԳԻՐԲ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ՔԻՏԱՐ ԱԼ-ԲՈՒԼԳԱՆ)

ԽՈՍԲ ԵՐԿՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Էջ 4-7

Ասել է Մուհամմադ իրն Մուսա ալ-Խորեզմին, թե երկրի շրջանակի երկարությունն է ինը հազար փարսալս: Այս բոլորի միայն մեկ տասներկուերորդն է բնակելի, մնացած տարածություն մեջ չկան կենդանիներ ու բուսականություն: Ծովերը բնակելի մասի մեջ են, ինչպես նաև անապատները, որոնք գտնվում են բնակված մասերի միջև:

Դորոտեոսը (Դուրիտույուս) գտնում է, որ երկրի յոթ իկլիմները համապատասխանում են երկնքի մեծ աստղերին: Երկու քաղաք կա Սատուրնի (Ջուհալ) իկլիմում, երկու քաղաք՝ Յուպիտերի (Մուշտարի) իկլիմում, երկու քաղաք՝ Մարսի (Միրրիխ) իկլիմում, մեկ քաղաք՝ արևի իկլիմում, երկու քաղաք՝ Վեներայի (Ջուհրա) իկլիմում, երկու քաղաք՝ Մերկուրիի (Ութարիդ) իկլիմում և մի քաղաք՝ լուսնի իկլիմում:

Ասում են, թե այս յոթ իկլիմներից մեկը գտնվում է արաբների ձևաբանում, մի իկլիմը՝ Հռոմեների ձևաբանում, մի իկլիմ՝ Եթովպիացիների (Հաբաշ) ձևաբանում, մի իկլիմ՝ Հնդկների ձևաբանում, մի իկլիմ՝ Թուրքների ձևաբանում, մի իկլիմ՝ չինացիների ձևաբանում և մեկն էլ՝ Գոգի (Յաջուջ) և Մագոգի (Մաջուջ) ձևաբանում: Մի իկլիմի բնակիչները չեն մտնում մյուսի Հողերը:

Յոթ իկլիմների երկարությունը, ըստ առաջին իկլիմի վրա կատարված հաշվումների, երեսունութ հազար Հինգ հարյուր փարսալս է, իսկ լայնությունը՝ հազար ինը հարյուր ինսունհինգ փարսալս է:

Բնակելի աշխարհը բաժանվում է չորս մասի՝ Եվրոպա (Արուֆա), որի մեջ են Անդալուսը, սլավոնները, Հռոմեները, Փրանկները և Տան-ժերը մինչև Եգիպտոսի սահմանները:

[Երկրորդ մասում է] Լիբիան (Լուբիա)¹, որի մեջ են Եգիպտոսը, Կուլդումը² (Կարմիր ծովի ափին), Եթովպիան (Հաբաշա), բերբերները, նրանց հարակից մասերը և հարավային ծովը³: Այդ երկրներում չկա ոչ վարազ, ոչ եղջերու, ոչ նոխազ, ոչ այծ:

[Երրորդ մասում կան] Տիհաման⁴, Եմենը, Սինդը⁵, Հնդկաստանը:

Սկիթիայի մեջ են Հայաստանը, Խորասանը, Թուրքերը և խազարները:

Հերմեսը (Հիրմիա)⁶ գտնում է, որ ամեն մի իկլիմի երկարությունը Հարյուր փարսախ է, ինչպես նաև լայնությունը:

ՄԱԴԻՆԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

[.....]

Լջ 25

Նրա Հրաշայիթներից է Արջ լեռը՝, որն ընկած է Մաղինայի ու Մեքքայի միջև: [Լեռնաշղթան] ձգվում է մինչև Ասորիք և միանում Լիրանանի [լեռներին] Եմեսայի կողմից: Ապա ձգվում է մինչև Անտիոքի և Մամեստիայի լեռները, որոնք կոչվում են Լուքքամ (Ամանոս), միանում է Մալաթիայի, Շիմշաթի ու Կարնո քաղաքի լեռներին և վերջապես Հասնում Նաղարաց ծովը ուր Բաբ ալ-Աբուարն է (Դաբրանդ):

Այստեղ [լեռնաշղթան] կոչվում է Կովկաս, որի վրա յոթանասուն լեզու է [խոսվում] և մի լեզուն խոսողը մյուսի լեզուն չի հասկանում առանց թարգմանչի:

ԳԼՈՒԽ ՊԱՆԴՈՒԽՏՆԵՐԻ ՈՒ ՊԱՆԴԽՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Լջ 50-51

Ասել է, և եթե չլիներ պանդուխտների (ճանապարհորդների) պանդխտությունը, չլին իմանա այն բոլորի մասին, որ Անդալուսի ու Ջինաստանի միջև գոյություն ունի ու ոչ էլ Ալեքսանդրը⁸ կկառուցեր պարիսպը⁹, նվաճած կլինեին երկրները, ոչ չենացրած կլինեին քաղաքները, Հպատակված կլինեին թագավորները, ոչ էլ սպանված կլինեին Դարեհի որդի Դարեհը¹⁰, կամ գերված կլինեին Հեծյալները և ոչ էլ թագավորները Հավաքած կլինեին Լմենական սրերի շեղքերը, Հնդկական մկուռողները, բելուջական նիզակները, խազարական զենքի ծայրերը, Հերատի սյունները, Ուշրուսանայի Հատու սրերը, սողդիական դաշույնները, չինական թամբերը, Սաբուրի (Խրան) զրահները, պարսկական զրահները, Շաչի աղեղները, Թուրքական լարերը, նուհական նետերը, սիջիստանյան կապարճները, մաղրիբյան կաշվե վահանները, տիբեթյան վահանները, զինջի (աֆրիկյան) կաշիները, բերբերական վագրերը, Նանաբադի սանձերը, Մերվի ասպանդակները, չինական վարազույրները, խազարական ձիերը, Կումի աթոռները, Բուխարայի ձիերը, Հայկական ջորիները, Մաբիսի (Վերին Եգիպտոսում) ավանակները, (Անտիոքի) Սևկևիայի շները, Հոռոմների բա-

ղենները, նիհավանդի մականները, Ռեյի լուսավոր ղեկատները, Ղազ-
վինի պատմունանները, Սափղի¹¹ ղեկատները, Լմենական ղեկատները,
Լղիպտական թիկնոցները, խորասանյան մետաքս ղեկատները, Թա-
հիրի (Բազդադի մոտ) ղեկատները, անղալուսյան գործվածքները,
Օմանի մարդարիտը, Յլլոնի (Սարանդիբ) հակինթը, չինական մե-
տաքսը, Տուստարի ղիսկակը, Հոոոմների մետաքսը (րադիուն), Լգիպ-
տական քթանը, Բուֆայի գույները (Ուաչյ), Սպահանի (Իսֆահան)
[.....]:

ԽՈՍՔ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

ԼՂ 125

Արու Իսհակը հիշել է, որ Աանաա (Եմեն) քաղաքում տեսել է խա-
ղողի մի տեսակ, որը կոչվում է Մուխատտամ (օղակավոր), որի մեկ
հատիկը կշռել է և գույն, որ չորս աստարից¹² ավելի է, իսկ աստարը
չորս զիրհեմ է: Ռաչիդ (խալիֆայի) կառավարիչներից մեկը Եմենում,
ուխտազնացություններից մեկի ժամանակ, նրա մոտ բերեց խալ խա-
ղողից) Երկու ողկույղ՝ ուղտերի վրա բարձած [սապատի], Երկու կող-
մերում:

Հայաստանի ու Ատրպատականի լեոներից տանում են [վաճառքի]
որթատունկի փայտից հսկայական սեղաններ, որոնց շրջանակը Եր-
բեմն լինում է քսան թիզ:

ԽՈՍՔ ԶԱԶԻՐԱՑԻ ՄԱՍԻՆ

ԼՂ 128-136

Հարցրել են Շաաբիին Զազիրայի, այսինքն արաբաց Զազիրայի
(կղզի, Թերակղզի) մասին և նա ասել է, որ դա գտնվում է Ուղղայրի
ու Հադրամաուտի միջև:

[Ճիշտն այն է, որ] ասվել է, թե Զազիրան (կղզին) Տիգրիսի ու Եփ-
րատի միջև է, իսկ Մոսուլը, ինչպես նաև Ռակկան ու Ռաֆիկան, Զա-
զիրայի մեջ են: Ասել է Մուհամմադ իբն Հասանը՝ Արաբաց Երկիրը
նրանց Երկիրն է, որոնցից գլխահարկ (ջիզիա) չի վերցվում և նրան-
ցից պահանջվում է միայն ընդունել մահմեդականությունը, կամ սու-
րը (պատերազմը): Ուղղայրից մինչև Արյան Աղեն, ահա սա է [արա-
բական] Զազիրան¹³ (կղզին):

Մոսուլը (Մաուսիլ) այսպես է կոչվել, որովհետև միացնում է Զա-
զիրան ու Ասորիքը: Զազիրան Երկարում է Սամոսատից մինչև Բալադ
ու Մոսուլից մինչև Հորդանան: Ասվել է նաև, թե կոչվել է Մոսուլ

(Մառութի՝ միացնող), քանդի միացնում է Եփրատը Տիգրիսին: Մոսուլ քաղաքը կառուցել է Մուհամմադ իրեն Մարուանը, իսկ Մոսուլի Ռավանդը կառուցել է Ռավանդ իրեն Բիուարասֆը (Բիրասապ):

Օմար իրեն ալ-Նաթթար [սալիֆան] Մոսուլի կառավարիչ էր նշանակել Ուտրա իրեն Ֆարկազ Սուլամիին 20 (640-641) թվականին: Նրա գեմ կովեցին բերդի բնակիչները, իսկ նա գրավեց նրա արևելյան բերդը բռնի ուժով, ապա անցավ Տիգրիսը և նրա Հետ Հաշտություն կնքեց մյուս բերդի ժողովուրդը պայմանով, որ գլխահարկ վճարեն և ով կամենա, իրավունք ունենա Հեռանալու: Ապա նվաճեց Մարջն¹⁴ ու նրա գյուղերը, Բանուհադրայի Հողն ու Դասինը և քրդերի բոլոր անառիկ բերդերը:

Առաջինը, որ Մոսուլի Հատակագիծ պատրաստեց, արաբներով բնակեցրեց ու քաղաքի վերածեց այն, Հարսամա իրեն Արֆաջա ալ-Բարիկին էր: Օմարը Ուարային Հեռացրել էր Մոսուլից և կառավարիչ նշանակել Հարսամային: Նրանում (Մոսուլում) կային բերդը, քրիստոնյաների եկեղեցիները, տները, Հրեաների թաղամասերը: Հարսաման քաղաք դարձրեց այն և կառուցեց մայր մզկիթը: Ապա կառուցեց Հադիսան, որը Հին գյուղ էր և այնտեղ կար երկու եկեղեցի: Սա ևս քաղաք դարձրեց և արաբների բնակեցրեց և սա կոչվեց Հադիսա (նոր), քանի որ ավելի նոր է քան Մոսուլը: Ուտրա իրեն Ֆարկադը նվաճեց Թիրհանը, Տիքրիտը և Տիքրիտի բերդի բնակիչներին երաշխավորագիր տվեց նրանց անձերի, ունեցվածքի Համար և Բաջարմակ¹⁵ գավառը մինչև Հասավ Շահրազուր:

Տիքրիտը Մոսուլի գավառներից է և նրա դիմաց անապատում կա Հադրա քաղաքը, Սինջարի¹⁶ անապատում: Հեռավորությունը նրա և Տիգրիսի միջև տասնհինգ փարսախ է, իսկ նրա և Եփրատի միջև նույնպես տասնհինգ փարսախ է: Սպիտակ քարով են կառուցված թե՛ տները, թե՛ կտուրները և դռները: Գտնվում է բլրի վրա, ունի վաթսուներեք աշտարակ, իսկ մի աշտարակի ու մյուսի միջև կա ինը փոքր աշտարակ, ամեն մի աշտարակի գլխին կա ամրոց և ներքևում՝ բաղնիք: Նա գտնվում է Սարսար գետի վրա, որը ճեղքում է քաղաքը և մյուս կողմից դուրս գալիս, իսկ նրա երկու ափերին կան գյուղեր պարտեզներ: Սարսարը դուրս է դալիս Սինջարից ու թափվում է Եփրատը և այն նավարկելի գետ է:

Մոսուլի [նահանգում] են նաև Թիրհանը, Սինը, Հադիսան, Մարջ-Հայնան, Նինվեն (Նինաուա), Բաջին, Մարջը, Բանուհադրան, Բաադրան, Հիբտունը, Բանակլին, Հազգան, Բանասը, Մալան, Ռամինը, Հանայան, Բաջարման, Բարադիշը, Դասինը, Քաֆարիզգան:

Մոսուլի խարաջը չորս միլիոն դիրհեմ է:

Մոսուլում կա մի լեռ, որը ծառաշատ լինելու պատճառով կոչվում է Շարան, իսկ ծառը կոչվում է Շարա (մագուտ): Ասվում է նաև, թե

այդ լեռը Բաջարմայում է գտնվում և կոչվում է Կանդիլ, իսկ պարսկերեն՝ Բախտ Շիրույեհ: Սա ամենաշեն լեռներից է, նրա վրա կա տանձ, խաղող, թռչունների տեսակներ և հսկա ծառեր, որոնք կտրում են և տանում իրաք՝ Ձմեռ և ամառ ձյունը միշտ մնում է: Երբ Դակուկայից դուրս են դալիս նրա մի երեսը երևում է Փոքր Ջարի կողմից:

Ասել է Ջուհրին՝ Վերին Միջագետքում (Ջաղիրա), Օմար իբն ալ-Ռաթթար [խալիֆայի] ոտք դնելու տեղ չէր մնացել, որ չնվաճվեր Իյադ իբն Ղանմի կողմից: Սա նվաճեց Ռաուանը, Ռակկան, Կիրկիսիան, Մծրինը, Սինջարը, Ամիդը, Նփրկերտը, Քաֆրտուսան, Թուր Արդինը, Մարդինի բերդը, Դարան և Արզնը:

Ռակկան Դիար Մուղարի կենտրոնն է, իսկ Ռաֆիկան աննշան վայր է եղել և այն չենացրել է Մանսուր [խալիֆան] 155 (771-772) թվին, Բազդադի կառուցման ժամանակ և այնտեղ կայազոր է նշանակել խորասանի զորքերից:

Նրա (Դիար Մուղարի) քաղաքներից են Եղեսիան, Սամոսատը, Սարուջը, Ռաս Քայֆան, ալ-Արդ ալ-Բայդան (սպիտակ հող), Տելլ Մաուղանը, Ռավաբին, Մաղջինը, Մուղայրիոր, Սերգիոպոլիսը (Ռուսաֆա), Քաֆր Հաջարը և Ջաղիրան:

Դիար Մուղարի խարաջը մեկ միլիոն վեց հարյուր հազար դիրհմ է:

Դիար Ռաբիայի գավառներից են Մծրինը, Արզնը, Ամիդը, Ռաս Այնը, Նփրկերտը:

Մոսուլից Բալադ յոթ փարսալս է, Մծրինից Արզն, ալ ընթացքով երեսունյոթ փարսալս է, Ամիդից Ռակկա Հիսունչորս փարսալս է:

Դիար Ռաբիայի խարաջը յոթ միլիոն յոթ հարյուր հազար դիրհմ է:

Ջաղիրայի հրաշալիքներից է Եղեսիայի եկեղեցին: Հոռոմներն ասում են, թե չկա Եղեսիայի եկեղեցուց ավելի գեղեցիկ քարաշեն շենք, իսկ Մանբիջի եկեղեցուց ավելի գեղեցիկ փայտաշեն կառուցվածք չկա: Ասվում է, որ Եղեսիայի շուրջը երեք հարյուր վաթսուն վանք կա: Եղեսիայում կար մի կնոջ պատկեր, որը կոչվում էր Հեդինե (Հայլանա), նստած աթոռին և չկար նրա մարմնի ու դեմքի նման գեղեցկություն: Մի մարդ (պատանի) սիրահարվել էր նրան ու հիվանդացել սիրուց: Սակայն եկել էր հայրը, կտրել սրա գլուխը և երբ պատանին նայել էր նրան, հանգստացել էր:

Ջաղիրայի ու Դիար Ռաբիայի խարաջը ինը միլիոն յոթ հարյուր տասնհինգ հազար ութ հարյուր դիրհմ է:

Արզնի [հարկը] մեկ միլիոն Հիսունվեց հազար է:

Ամիդի [հարկը] մեկ միլիոն հարյուր Հիսուն հազար է:

Դիար Ռաբիայում [գտնվող] Նփրկերտի [հարկը] ութ հարյուր Հիսունվեց հազար է, նույնպես և այլ քաղաքներինը, ինչպես Մարգին,

Դարա, Բալադ, Սինջար, Կարդա, Բազարդա, Թուր Արդին և Ռաս Այն, որոնց ընդհանուր հարկը հիշվեց:

Դիար Մուդարուս Նառանի [հարկը] յոթ հարյուր քառասուն հարկ է:

Եղեսիայի [հարկը] մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար դիրհեմ է:

Սամոսատի [հարկը] մեկ միլիոն դիրհեմ է:

Սարուջի [հարկը] վեց հարյուր հազար դիրհեմ է:

Եփրատի գյուղերի [հարկը] վաթսուն հազար դիրհեմ է:

Ռաս Քաֆրայի [հարկը] երեք հարյուր հիսուն հազար դիրհեմ է:

Արդ ալ-Բայդայի [հարկը] հարյուր հիսուն հազար դիրհեմ է:

Ռակկայի [հարկը] հարյուր վաթսուն հազար դիրհեմ է:

Ռաֆիկայի, Ռավարիի [հարկը] հիսունյոթ հազար դիրհեմ է:

Մազջինի, Մուդայրիի [հարկը] հարյուր ութսունհինգ հազար դիրհեմ է:

ԽՈՍՔ ՌՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ

Էջ 136-139

Ռումը (Հոռոմների երկիրը) հիշեցինք այս տեղում, որովհետև հարևան է Ասորիքին ու վերին Միջագետքին (Ջազիրա):

Ասել է Յահիա իբն Նալիդ ալ-Բարմաքին, թե թագավորները հինգն են՝ կահ կարասու թագավորը, դրաստի (ձիու) թագավորը, ունեցվածքի (դրամի) թագավորը, փղերի թագավորը և բուժըմպելիքի (էլիքսիր) թագավորը: Կահ կարասիի թագավորը Ջինաստանի թագավորն է, դրաստի (ձիու) թագավորը Թուրքաց թագավորն է, ունեցվածքի (դրամի) թագավորը արաբաց թագավորն է, փղերի թագավորը Հնդկաստանի թագավորն է, իսկ բուժըմպելիքի թագավորը (էլիքսիր) Հոռոմոց թագավորն է:

Ռումի երկիրը արևմուտքում է, արևմտյան քամու (դաբբարու) կողմը: Տարածվում է Անտիոքից (Անթաքիա) մինչև Սիկիլիա և Կոստանդնուպոլսից մինչև Տուլիա: [Բնակիչները] մեծ մասամբ Հոռոմ ու սլավոն են: Անդալուսում բնակվում են սլավոնները (սակալիբա)¹⁷: Հոռոմները բոլորն էլ մելքիտ¹⁸ (մալքանիա) քրիստոնյա են, Ավետարանը (Ինջիլ) կարդում են:

Նրանք ունեն կովեր, ձիեր, ոչխարներ: Կառավարվում են Աստվածաշնչի (Տաուրատ) կանոններով: Ունեն արհեստներ, փրիսոփայություն և բժշկություն:

Նրանք ամենահմուտ ազգն են նկարչության մեջ: Նրանց նկարիչը մարդուն այնպես է նկարում, որ ոչինչ չի վրիպում, ապա եթե չի հավանում (փոխում է) և մարդուն երիտասարդացնում է, կամ դարձ-

նում է Հասուն տարիքի և կամ՝ ծեր: Եթե նորեն չի Հավանում, գեղեցկացնում է ու Հաճելի է դարձնում, ինչպես նաև ծիծաղկոտ, կամ արտասվող: Ապա տարբերություն է դնում չարախինդ ծիծաղի ու ամաչկոտ ծիծաղի, մտահոգվածի ու ժպտաղևմի, ուրախության ու անհոգության միջև: Նա նույնիսկ պատկերը պատկերի մեջ է մտցնում:

Երբ Կավատ [արքան]¹⁹ և Ռումի թագավոր Կայսրը Հաշտություն էին կնքել, Կայսրը նրան բաղում ընծաներ էր սովել և նվերների մեջ աղջկա (ջարիա, Հարճ) ոսկե արձան, որը գիշեր ժամանակ երդում էր ու քնեցնում լսողին: Տվել էր նաև մի Հսկայական վրան (Փուսթաթ) և մի դամբուղ դռհարեղեն:

Սալիֆաներից մեկը Ումարա իրն Համդային ուզարկել է Հոռոմոց թաղավորի մոտ և զրել էր նրան սպառնալով իր Հեծյալներով ու Հետիոտն զորքով:

Պատմել է Ումարան՝ Հասա մի վայր, ուր մարդը չի երևում տարածություն երկար լինելու պատճառով: Նստեցի, մինչև որ արտոնություն ստացա ու ղնացի մի ուրիշ տեղ ու նորից նստեցի, մինչև որ երևա անդամ արտոնություն ստացա, ապա վերջապես Հասա նրա (թագավորի) ապարանքը: Ինձ մտքեցին մի ապարանք, ուր իմ ճանապարհի երկու կողմերում կար երկու առյուծ, իսկ ես պետք է անպայման նրանց միջով անցնեի: Մտածեցի թե մեռնելու եմ, սակայն պետք է ընկճված մեռնեմ և իմ ուժերը Հավաքելով առաջ գնացի, երբ նրանց մոտ Հասա, երկուսն էլ Հանդաբտվեցին, և ես անցա: Եթե նրանց միջով ճանճն անցներ, կտոր-կտոր կանեին: Մտածեցի՝ նա, որ երկու առյուծների միջով ինձ ապահով անցկացրեց, կանցկացնի նաև այս սրերից: Օգնության կանչեցի Ալլահին ու գնացի առաջ և երբ նրանց մոտ Հասա, անշարժացան և ես անցա ու մտա երրորդ շենքը (ապարանքը), որի մեջն էր թագավորը:

Երբ մտա, տեսա որ նա ընդարձակ դահլիճում է, սակայն գրեթե չէի տեսնում նրան, քանի որ իմ ու նրա միջև մեծ Հեռավորություն կար: Քայլեցի մինչև որ մեկ երրորդն անցա, և ահա ինձ պատեց մի կարմիր ամպ և ոչինչ չէի տեսնում: Տեղումս մեկ ժամ նստեցի, ապա շուրջս պարզվեց: Ելա ու քայլեցի և երբ երկու երրորդն էի Հասել, մի կանաչ ամպ ինձ պատեց և իմ տեսողությունը ծածկվեց: Նստեցի, մինչև որ շուրջս պարզվեց և վեր կացա, քայլեցի ու Հասա թագավորին, ողջունեցի նրան, իսկ թարգմանն իմ և նրա միջև էր, ապա Հանձնեցի նամակը [սալիֆայի]: Հրամայեց նստել ու հարցրեց [սալիֆայի ու տարբեր նահանգների մասին: Ապա կարգադրեց ինձ Համար ապահովել կացարան և ինչ որ հարկավոր էր: Իսկ ինձ Հրամայեց գնալ ու մյուս օրը ներկայանալ:

Հաջորդ օրը եկա և նա բարեկամաբար խոսեց: Մի օր նրա Հետ ձի-

ով զնացինք ու հասանք մի պատի, որի վրա դուռ կար և պահապաններ: Մտանք ու տեսանք, որ կան մոշենու տեսակներ: Հարցրեց՝ դիտես այս ծառը, ասացի՝ ոչ: Ասաց՝ սա մի ծառ է, որի ծուխը բուժում է ուռուցքը և համեցնում ճաշը: Մտքումս ասացի՝ թե իմանայիր, որ սա մեր երկրում արհամարհված փայտի տեսակ է: Ապա գնաց ուրիշ պատի մոտ, որի վրա դուռ կար և պահապաններ: Մտավ և մենք ևս մտանք նրա հետ և տեսանք մեկ կաֆիզ (144 կանգուն) տարածությամբ հողամաս, որտեղ կար կապարի (քաբար) բույս: Հարցրեց՝ դիտես սա ինչ է, ասացի՝ ոչ և մտածեցի նույնը որ մտածել էի: Ասաց՝ սա մի բույս է, որը կոչվում է [...], բուժում է պատռվածքը և դասվում է վիրարույթների ղեղերի շարքը: Մտքումս ասացի՝ թե իմանար որ սա մեղ մոտ լինում է միայն ավերակ վայրերում ու անապատներում և բոլորին մատչելի է:

Երբ նրա հետ մտերմացա ասացի՝ ով թագավոր, ուզում եմ մի բան հարցնել, ասաց՝ հարցրու. ինչ կամենաս: Ասացի՝ տեսա երկու առյուծ, երկու սուր ու երկու ամպ և այսպես այսպես պատահեց, սակայն չգիտեմ պատճառը: Ասաց՝ երկու առյուծներն ու երկու սրերը հնարամտություներ են մեղ մոտ եկած դեսպաններին վախեցնելու համար: Սակայն, ինչպես տեսար, երբ մարդը մոտենում է, նրանք հանդարտվում են: Իսկ երկու ամպերի մասին կուզենայի՝ քեզ բացատրել: Նա ձևոքով խփեց թախտի եզրին ու դուրս բերեց մի կարմիր հակինթի կտոր պայտի ձևով և ահա ամպն իր լույսով մեր շուրջը պատեց: Ապա ետ տեղը դրեց ու դուրս բերեց նրա քույրը՝ կանաչ զմրուխտը և մեզ պատեց կանաչ ամպը:

Երբ իմ մեկնման ժամանակը եկավ, [թագավորը] տվեց իմ բերած նամակի պատասխանը և ասաց՝ գնանք իմ պալատը: Գուրս եկանք ու հասանք մի պալատ, որի առջև պահակներ կային և դռները կնքված էին: Մի դռան առջև նա հրամայեց և դուռը բացվեց: Ներսում շուրջանակի շարված էին սպիտակ տոպրակներ: Ասաց՝ որը ցանկանում ես մատնանշիր: Ցույց տվեցի մի տոպրակ և նա հրամայեց բերել մի կավե աման, որից լցրեցին [տոպրակի մեջ], ապա հրամայեց կնքել: Հետո հրամայեց բացել մի ուրիշ դուռ առաջինի նման և ահա տեսանք կարմիր տոպրակներ: Ասաց՝ մատնանշիր որը կամենաս և ես մի տոպրակ ցույց տվեցի, որը նույնպես լցվեց կավե ամանից ու կնքվեց:

Գնացինք պալատ և նա հրամայեց բերել դարբնի մորթի ու դարբնի փուրքս, մի ռաթի պղինձ ու մի ռաթի կապար, ապա հրամայեց վերջինը հալեցնել և հալեցվեց: Հրամայեց վրան թափել սպիտակ դեղը (տոպրակի) բլթամատի եղունգի չափով, ապա լրիվ դատարկվեց և ստացվեց սպիտակ արծաթ: Հետո պղինձը հալեցրին և վրան [կարմիր տոպրակի դեղ] թափեցին նույն ձևով և ստացվեց կարմիր ոսկի:

Ասաց [Թագավորը]՝ քո տիրոջը հայտնիր, որ այսպիսին է իմ հարստությունը, իսկ իմ հեծելազորքը և հևտիտան ղորքը գիտի որ [ձերից] ավելի մեծաթիվ է և հզոր:

Ասել է Ամարան՝ Մանսուր [խալիֆային] հաղորդեցի այս գրույցը և դա էր, որ նրան մղեց պահանջելու որ [զարգացնեն] քիմիան:

Ասել է նաև՝ Նրա (Հոռոմների Թագավորի) հավաքույթների ժամանակ իմ տեսած ամենաղարմանալի բանն այն էր, որ երբ նա ուղում էր որևէ մեկին ղուրս ուղարկել, վերջինիս ևտևում պատից մի թաթ էր ղուրս դալիս և հրում նրան և սա իմանում էր, որ [Թագավորը] հրամայել է վեր կենալ:

ԼՂ 146-148

Ռումի ծովը [ձգվում է] Անտիոքից Կոստանդնուպոլիս, ապա շրջվում է զալով արևմտյան քամու կողմից, մինչև որ ղուրս է դալիս Դարբանդ խազարների կողմից, իսկ [մյուս կողմից] հասնում է Իֆրիկիայի Կայրուան [քաղաքը] և Իֆրիկայի Տրիպոլիսը, մինչև որ հասնում է Անդալուս և հեռավոր Սուս, մինչև Երջանկության կղզիները:

Ռումի երկիրը արևմտյան կողմում է և տարածվում է Անտիոքից Սիկիլիա և Կոստանդնուպոլսից՝ Տուլիս: Նրա բնակչության մեծամասնությունը Հոռոմ, սլավոն և անդալուսցի է:

Թագավորական Կոստանդնուպոլիսը և Անտիոքը ծովի ափին են և այնտեղ են հավաքվում պատրիկները: Տարսոնից Կոստանդնուպոլսի ծոցը հարյուր մղոն է: Այստեղ (Կոստանդնուպոլսում) կա Կոստանդնուպոլիսը պաշարող Մասլամա իբն Արդ ալ-Մալիքի կառուցած մզկիթը: Ապա [ճանապարհն] անցնում է Կոստանդնուպոլսի ծոցով, մինչև որ հասնում է Ասորիքի ծովը: Արիղոսում ծոցի լայնությունը մեկ նետրեկեց է: Այստեղ կա մի մեծ ժայռ, վրան աշտարակ, նրանից կախված է մի շղթա, որը խանգարում է մահմեդականների նավերի ծոցը մտնելուն:

Ամորիոնը ծոցից այս կողմ է, նրա և Կոստանդնուպոլսի միջև [տարածությունը] վաթսուներե մղոն է: Ասվում է, որ Հոռոմների պատրիկները, որոնք Թագավորի մոտ են Կոստանդնուպոլսում, տասներկուսն են: Նրանց հեծելազորը չորս հազար է, հևտիտներ նույնպես չորս հազար է:

Նրանց հողահարկը միսահա է, ամեն երկու մողից երեք դինար (ոսկեդրամ) տարեկան: Բերքի մեկ տասներորդը (տասանորդ) վերցվում է ու տարվում շտեմարանները գորքի կարիքների համար: Հրեաներից ու զրադաշտականներից (մաջուս) ամեն մարդուց վերցվում է տարեկան մեկ դինար և ամեն մի տնից, ուր լույս է վառվում՝ տարեկան մեկ ղիրհեմ (արծաթ):

Հոռոմներն ունեն կովեր, ձիեր, ոչխարներ, ունեն զարմանալի մետաքս և ոռոմի դիպակ: Անուշահոտություններից ունեն՝ ստիրաքսը և մաստաքր (մաստաքի խեղր): Հայտնի են նաև հարճերն ու ծառաները (ներքինի): Նրանց ծովի հատակին բուսնում է բուստը (բուսաղ, մարջան):

ՔՈՒՖԱՑԻ ՄԱՍԻՆ

[.....]

ԼՂ 175

Եփրատի ափունքը Կարնո քաղաքից (Կալիկալա) է և պտտվում է այդ լեռներով, մինչև մտնում է Ռումի հողը ու հասնում Կամախ և Մալաթիա, հետո գնում հասնում է Սամոսատ, որտեղից արդեն նավեր է տանում: Ապա նրա մեջ փոքր գետեր են թափվում:

ԽՈՍՔ ԲԱՍՐԱՑԻ ՄԱՍԻՆ

ԼՂ 192-193

[Ապա հետևում է] խոսքը Ֆարսի, Քիրմանի, Մուքրանի, Սիջիստանի, Դավարի երկրի մասին, ապա խոսքը Ջաբալի ու նրա քաղաքների, ինչպես Կիրմասինի, Համադանի ու Հատկապես Սպահանի մասին, ինչպես նաև Ռեյի, Կադուխի, Աբհարի, Ջինջանի, Ատրպատականի ու նրա քաղաքների, Հայաստանի ու նրա գավառների ու խազարների մասին, Դոգի ու Մագուգի, պարսպի, նրա կառուցողի (Ալեքսանդրի), Դարբանդի, նրա հիմնադրի մասին, վերջապես Ուորասանի, Թաբարիստանի, Ռույանի, Թուրքերի, նրանց ղեպքերի, ցեղերի, թագավորների ու քաղաքների մասին:

ԽՈՍՔ ՖԱՐՍԻ ՄԱՍԻՆ

ԼՂ 197

Ասել է Արգաշիրը, որ երկիրը բաժանվում է չորս մասի: Դրանցից մեկը Թուրքաց երկիրն է, որը գտնվում է Հնդկաստանի արևմտյան մասերի ու Ռումի արևելյան կողմերի միջև: Երկրորդ մասն է Մաղրիի (արևմտյան) երկիրը, որն ընկած է Ռումի արևմտյան մասերի և ղպտիների ու բերրերների միջև: Երրորդ մասը տարածվում է մինչև Սավադ (Ստորին Միջագետք), որը գտնվում է բերբերների ու Հնդկաստանի միջև: Չորրորդ մասն այն երկիրն է, որ վերագրվում է Ֆարսին (Պարսք) և գտնվում է Բալխ գետի, Ատրպատականի ու

Պարսկական Հայաստանի միջև մինչև եփրատ: Ապա դայիս և Արա-
րաց Հույր մինչև Օման, Մուքրան, Քարուլ ու Թոխարիստան:

ԽՈՍՏ ԿԻՐՄԱՍԻՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԼՂ 209-210

Ասել և Արու Մունդիր Հիշամ իրն ալ-Սաիր ալ-Քալբին, թե երբ
Կուտայրա իրն Մուսլիմ ղորավարը Հաղթեց Հաղկերտ արքայի (Խոս-
րովի) որդի Պերողին (Ֆիրուզ իբն Քիսբա Յաղղաջիրդ) և նվաճեց Խո-
րասանը. բռնեց նրա աղջկանը և նրա Հետ ալած զամբուղով Հաջջաջ
իրն Յուսուֆին, իսկ վերջինս նրան (աղջկան) ուղարկեց Վալիդ իրն
Արդ ալ-Մալիք [խալիֆային] և սա (աղջիկը) նրա Համար ծնեց Եղիդ
(Յաղիդ) Պակասավորին (նակիս): Հաջջաջը երբ Թափ տվեց զամբու-
ղը, տեսավ որ նրանում կա մի պարսկերեն մատյան և կանչելով Ջա-
զան Ֆառուխ իրն Փիրի ալ-Քասքարիին, Թարգմանել տվեց.

«Հանուն արարչի՝ աստուծո, Պերողի որդի Կավատը (Կուրադ իրն
Ֆիրուզ) կարգավորեց իր երկիրը, չափեց ջրերն ու Հողերը, որպեսդի
իր Համար մի քաղաք կառուցի և այնտեղ Հաստատվի: Նա գտավ, որ
իր երկրի ամենաբարեկարգ նահանգները, սկսած Իրաքից, որը երկրի
սիրտն է, տասներեքն են՝ Տիգրոն. Մուս, Ջունդիչարուր [.....]: Ամենա-
ցուրտ վայրերը վեցն են՝ Կարնո քաղաք (Կալիկալա), Արգաբիլ, Հա-
մադան [.....]: Ամենաչափ Հիվանդություններ ունեցող վայրերը վեցն
են՝ Սինդրիջան [.....] Պարտավ (Բարդաա), Ջինջան: Ամենաչոր վայրե-
րը ութն են՝ Միսան, Դաստ Միսան, Քարտանիյա, Բադարայա, Բա-
քուսայա, Մասաբդան, Ռեյ, Սպահան: Ամենաժլատ բնակչություն ու-
նեցող վայրերն ինն են՝ Խորասան, Սպահան, Արդարիլ, Մասաբդան,
Բադարայա, Բաքուսայա, Իսթախր, Շիրադ, Ֆասա: Ամենաբարեբեր
նահանգները տասն են՝ Հայաստան, Ատրպատական, Ջուր, Մուք-
րան, Քիրման [.....]: Երկրի ամենակատարյալ վայրերը տասն են՝ Հի-
րա, Մադաին (Տիգրոն), Քալուադի, Շապուր, Իսթախր, Ջանաբա, Ռեյ,
Սպահան, Ղուժ, Նախճավան: Ամենախելացի մարդիկ ունեցող վայ-
րերը յոթն են՝ Ուքբարա, Կաթրաբբուլ, Ակարֆուֆ, Ռեյ, Սպահան,
Մասաբդան, Միհրաջանկադակ:

Ջենքի լավագույն դիտակ մարդիկ ապրում են չորս վայրերում՝
Համադան, Հուլուան, Սպահան, Շահրգուր: Երկրի ամենաթեթև
(ամենաարագ) ջրերը տաս վայրերում են՝ Տիգրիս, Եփրատ [...]: Ամե-
նախորամանկ բնակչություն ունեցող վայրերը տասնմեկն են՝ Խորա-
սան, Սպահան, Ռեյ, Համադան, Հայաստան, Ատրպատական [...]:
Ամենապատվական պտուղները յոթ վայրերում են՝ Մադաին, Շա-
պուր, Արջան, Ռեյ, Նիհավանդ, Մասաբդան, Ջաբալի Հուլուան: Երկրի

ամենից անհեռատես ժողովուրդն ապրում է ութ վայրերում՝ Բանդանիջան, Մասարդան, Միհրաջանկադակ, Արդաշիր|սուռա, Ռասհուրմուգ, Հայաստան, Ատրպատական [...]»:

ՀԱՄԱԴԱՆԻ ՈՒ ԻՐԱՔԻ ԳՈՎՔԻ ՈՒ ԲԱՄԲԱՍԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Լջ 229

Ասվում է, որ երկրի ամենացուրտ տեղերն են Համադանը, Կարնո քաղաքը և Նորեղմը:

ԲԱՀՐԱՄ ԳՈՌԻ ՊԱԼԱՏԸ ԵՎ ՎԻԹԻ ՇԻՐԻՄԸ

Լջ 257

[...] Վերցնելով Քարից, որն ասել է՝ գրքերում գտնում ենք, թե գրված է, որ ամբողջ աշխարհը պետք է կործանվի, նախքան Ասորիքը քառասուն տարով: Մեքքան կկործանեն Լթովպիացիք, Մագինան կկործանվի սովից, Բասրան կկործանվի ջրհեղեղից, Քուֆան կկործանեն թուրքերը, Ջիրալը կկործանվի շանթերով ու աղետներով, Նորասանը՝ ղանազան տանջանքներով: Ռեյր կնվաճեն գեղմիկները և թաքարիստանցիները: Իսկ Հայաստանն ու Ատրպատականը կկործանվեն ձիերի սմբակների տակ, շանթերով, աղետներով և այնպիսի Հարստահարություն կհանգիպեն, որի նման ուրիշները չեն տեսել:

ԽՈՍՔ ՌԵՑԻ ՈՒ ԳՄԱՎԱՆԴԻ (ԳԱՆԲԱՎԱՆԴ) ՄԱՍԻՆ

Լջ 270

Ոմանք պատմել են, որ Աստվածաշնչում (Տաուբատ) գրված է, թե Ռեյր երկրի դռներից մեկն է և այնտեղ է [կենտրոնանում] մարդկանց առևտուրը: Ասել է Մուհամմադ իբն Իսհակը, թե Ռեյր լավ օդ ունի, հրաշալի կառույցներ, վաճառականների դուռն է և ճանապարհների հանգուցակետը: Դա երկրի հարսն է, աշխարհի [զլխավոր] ճանապարհը և միջին կենտրոնը Նորասանի, Վրկանի (Ջուրջան), Իրաքի ու Թաքարիստանի միջև: Միաժամանակ երկրի լավագույն հողն է, բաբեր ու հուռքի:

Այստեղ է գալիս Հայաստանի ու Ատրպատականի, Նորասանի, խաղաբների ու Բուրջանի²⁰ երկրի առևտուրը: Քանզի ծովի վաճառականները ճանապարհորդում են արևելքից արևմուտք և արևմուտքից արևելք, տանելով դիպակ (մետաքս), ընտիր մետաքս (խազզ), ֆրանկների երկրից մինչև Ֆարմա²¹: Նրանք ծովի վրա Կուլզումից²²

(Սուրդ) նավարկում են, այս ապրանքները տանելով Ջինաստան, ապա բերում են դարչինը, մամիրան և Ջինաստանի բոլոր ապրանքները հասցնելով Կուլդում, հետո թեքվում են դեպի Ֆարմա:

Սրանք հրեա վաճառականներ են, որոնք կոչվում են Ռահզանիյա և խոսում են պարսկերեն, հունարեն (ռումիյա), արաբերեն, ֆրանկերեն (իֆրանջիյա): Դուրս են դալիս Ֆարմայից և ֆրանկների թագավորին վաճառում են մուշկ, հալվե (ալոն) և իրենց ամբողջ ունեցած [ապրանքը], ապա դալիս են Անտիոք ու հասնում Բաղդադ և Ուրուլա²³:

ԽՈՍԻ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԼՂ 284-285

Ասել է իրն ալ-Մուկաֆֆան, թե Ատրպատական անունը [ծագում է] Ատրպատ (Ադարբադ) իրն Իրան իրն ալ-Ասուադ իրն Աամ (Սևմ) իրն Նուհից (Նոյ): Ասվում է նաև, թե Ատրպատ իբն Բյուրասպից (Բայուրասֆ) է:

Այն նվաճել է Մուղիրա իրն Շուրան 22 (642-643) թվականին և հարկ (խարաջ) է նշանակել:

Վակիդն ինձ պատմել է, թե արաբները երբ մտան Ատրպատական, այնտեղ տարան իրենց ցեղերին՝ ռեգիպատցիներից ու Ասորիքի բնակիչներից և ամեն մի ցեղ իր համար չրջան նվաճեց, այնպես, որ տեղական բնակիչներն սկսեցին նրանց համար հողը մշակել:

Վարդանակերտը (Վարսան)²⁴ բերդ էր և այն կառուցեց (չննացրեց) Մարուան իբն Մուհամմադ իբն Մարուան իբն ալ-Հաքամը, նրա հողը բարեկարգեց ու ամրացրեց և սա դարձավ դաստակերտ (դայա): Սակայն հետո Օմայանների ձեռքից խլվեց ու տրվեց Ջաաֆար իբն Մանսուրի դուստր Ումմ Ջաաֆար Զուբայդային, իսկ Վարսանին (Վարդանակերտցի) սրա մաուլաններից էր:

Բարդանդը²⁵ մի գյուղ էր, ուր բանակ դրեց Աֆշինը Բաբեկի դեմ կռվի օրերին, ամրացրեց ու շննացրեց:

Մարաղան²⁶ կոչվում էր Աֆրահարուղ և Հայաստանի կառավարիչ Մարուան իբն Մուհամմադի ու նրա ընկերակիցների ձիերի թավալվելու (տամառաղա) վայրն էր, ուստի և կոչեցին Մարաղայի (թավալման) գյուղ, ապա մարդիկ գյուղ բառը ջնջեցին և ասացին [պարզապես] Մարաղա: Նրա բնակիչներն այն դարձրել էին Մարուանի տիրույթը, սակայն Օմայանների այլ կալվածների հետ խլվեց ու տրվեց Ռաշիդ [խալիֆայի] դուստրներից մեկին: Սակայն երբ Վաջնա ալ-Ազդին և Աղդ ցեղի մաուլա Սադակա իբն Ալին ասպատակեցին ու ապականեցին, [դրանից հետո]՝ Ռաշիդի խալիֆայության ժամանակ,

Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ նշանակվեց խոյազմա իրն խոյազմը, որը կառուցեց նրա պարիսպները, ամրացրեց, քաղաքի վերածեց և մեծաթիվ զորք նշանակեց:

Երբ Հայաստանում հայտնվեց Բարեկը²⁷, [չրջակայքի] ժողովուրդն այստեղ (Մարաղա) ապաստանեց, բնակվեց և նրանում պաշտպանվեց:

Մարանդը փոքրիկ գյուղ էր, որն ամրացրեց Աբու-լ-Բախը, ապա ամրացրեց Բախը, իսկ հետո որդին՝ Մուհամմադը, որը պալատ կառուցեց:

Իսկ Ուրմիան հին քաղաք է և զրադաշտականները պնդում են, թե իրենց տեր (կրոնապետ) Զրադաշտը այստեղից է: Ազդ ցեղի մաուլա Սադակա իրն Ալին գրավել է այն և նրանում պալատներ (ամրոցներ) կառուցել:

Դավրեժում (Տարրիզ) առաջինը հաստատվել է Ռավվադ ալ-Ազդին, ապա Վաջնա իրն Ռավվադը, որոնք կառուցումներ կատարեցին, պարսպով ամրացրին և նրանց հետ շատերը հաստատվեցին:

Մայանիջը և Ջիլբայան Համդանիների բնակավայրերն են: Բարզա գավառը պատկանում էր Ավդիների տոհմին, իսկ Նարիզ գյուղը, որն ուներ հին, քայքայված բերդ, նստավայր դարձրեց Մուռ իրն Ամբ ալ-Մաուսիլի ալ-Թաին, շենացրեց, նրանում ապրեցին նա և իր որդին: Նրանք իշխում էին Ատրպատականի կառավարչին ենթակա վիճակում: Ասրատում ապրում են Քինդա ցեղից մարդիկ, որոնք Աշաաս իրն Կայսի հետ եղածների սերնդից են:

Պատմել է Մաբհուդ ալ-Շամին, թե երկրի վրա ամենաշուտ ավերվողը լինելու է Հայաստանը: Հարցնում են՝ ինչն է ավերելու: Ասում է՝ ձիերի սմբակները և կարծես տեսնում եմ Կայս (ցեղի արաբների) կանանց ոտքերի ապարանջանները (խալխալ), որ ցնցվում են և ձիավորները նրանց շուրջ պտտվում:

Ատրպատականի սահմանն է Պարտավից մինչև Զանջան. Նրա քաղաքներից են Բերկերին, Սալմաստը, Մուղանը, խոյը, Վարդանակերտը, Փայտակարանը, Մարաղան, Նարիզը²⁸, Դավրեժը (Տարրիզ): Նրա մյուս սահմանը, արևելյան կողմից հասնում է դևիլիկների (դայլամ) երկիրը, Թարոմը (Թարմ), Գեղանը (Ջիլան): Նրա քաղաքներից են նաև Բարզան, Սաբուրաստը, խունաջը, Մայանիջը, Մարանդը, խոյը, Քուլսարան:

Իսկ Բարդանդը ավերակ էր և այն քաղաք դարձրեց Աֆշինը և այնտեղ հաստատվեց: Ճանապարհը Բարդանդից Վարդանակերտ, որն Ատրպատականի վերջին գավառն է, 12 փարսախ է:

Նրանում (Ատրպատականում) են նաև Գանձակը²⁹, Զաբրավանը, Զրադաշտի քաղաք Ուրմիան, Շիզը³⁰, ուր կա Ատրվշնասպի (Աղարգուշնաս) կրակը, որը զրադաշտականների մոտ շատ հարգված է,

ապա Սալակը, Սինդարայա ու Բադդ, և Մայինհարաջ, Ուրմ գավառները:

Ատրպատականի հարկը (յսարաջ) Երկու միլիոն դիրհեմ է. իսկ Վարդանակերտը Ատրպատականի վերջին գավառն է այս կողմից:

ԽՈՍՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԼՋ 286-301

Ասել է Արու-լ-Մունդիր Հիշամ իրն Մուհամմադ իբն ալ-Սաիր ալ-Քալբին, թե Հայաստանը (Արմինիա) կոչվել է Արմինի իրն Լանթայի անունով, որը Հաբեթի (Յաֆիս) որդի Յունանի որդին է:

Հայաստանի սահմանն է Պարտավից մինչև Դարբանդ և մյուս կողմից մինչև Հոռոմոց (Ռում) Երկիրը և մինչև Կովկաս լեռը, Սաբիրի թագավորությունն ու Լաքդի թագավորությունը: Ատրպատականի վերջին գավառից, որը Վարդանակերտն (Վարսան) է, մինչև Հայաստանի առաջին դավառը 8 ձիերի կայան (սիքքա) է, իսկ Պարտավից մինչև Տիգրիս 10 ձիերի կայան է:

Առաջին Հայաստանը (Արմինիա) Սիսականն է, Առանը, Տվդիսը և այն նվաճել է Հաբիր իբն Մասլաման: Նրանում է Պարտավը, որը կառուցել է ավագ Կավատը³¹: Նա կառուցել է նաև ալ-Բաբ ու-ալ-Աբուաբը (Դաբրանդ), որն ամրոցներից է բաղկացած: Սա Աբուաբ (դռներ) է կոչվել, քանդի կառուցվել է լեռան ճանապարհների (կիրճների) վրա: Դրանք Երեք հարյուր վաթսույն ամրոցներ են՝ մինչև Ալանաց դուռը, որոնցից հարյուր տաս ամրոց գտնվում է մահմեդականների ձեռքում, մինչև Թաբարսարանի հողը, իսկ մնացած ամրոցները Ֆիլանի հողում և Սաբիրի տիրոջ ձեռքում են մինչև Ալանաց դուռը:

Թուրքերը (յսազարները) հաստատվել էին ալ-Բաբ քաղաքում և Սալման իրն Ռաբիան կովեց նրանց դեմ, սակայն նա և ընկերակիցները, որոնք չորս հազար էին, նահատակվեցին: Ասել է Արդ ալ-Ռահման ալ-Բահիլին, Հիշելով Սալման իբն Ռաբիային ու նրա գերեզմանը Բալանջար դետից այն կողմ, Բաբ ալ-Աբուաբում.

Երկու գերեզման ունենք՝ Բալանջարի գերեզմանը

Եվ մի գերեզման Ջինաստանում.

Այն, որ Ջինաստանում է, նվաճումներ է կատարում,

Իսկ այստեղիցի միջով ջրվում է հողը անձրևի կաթիլներով:

Առաջին Հայաստանում են Փայտակարանը, Կապադակը, Շիրվանը:

Եբվորդ Հայաստանում են Վասպուրականը, Դվինը, Շիրակը, Տալքը, Բագրևանդը, Նախճավանը:

Երրորդ Հայաստանում են Վիրքը, Սուղդաքիլը, Պերոզ Կավատի

դուռը (Բար Ֆիրուզ Կուբադ), Լաքզը:

Զորորորդ Հայաստանում կա Ալլահի առաքյալի գործակից Սափուան իրն Մուաթթայ ալ-Սուլասիի գերեզմանը, նրա և Հիսն (բերդ) Ջիլադի (Նարբերդ) միջև: Սրա վրա կա սի ծառ, որի պտուղը չդիտեն ինչ է. նման է նշի և հասը մեղրից քաղցր է: [Զորորորդ Հայաստանում] են Շիմշաթը, Նլաթը, Կարնո քաղաքը, Արճեշը և Ապահունիքը:

Առանն ու Սիսականը խազարաց թագավորության մեջ էին եղել:

Մովսեսի (Մուսա) պատմվածքի մեջ ասված է՝ հիշում ես, որ կանգ առանք ժայռի մոտ: Ժայռը Շիրվանի ժայռն է, ծովը Գեղանի (Ջիլան) ծովն է, իսկ գյուղը Բաջարուանն է:

Կավատը կառուցել էր Փայտակարան քաղաքը, նույնպես և Պարտավ ու Կապաղակ քաղաքները, Սուդդ ալ-լաբինը (հում աղյուսն սյարիսպ) և սրա երկայնքով կառուցեց վաթսուն քաղաք, որոնք կործանվեցին ալ-Բար ու-ալ-Աբուարի կառուցումից հետո:

Ապա նրանից հետո իշխեց որդին՝ Նուսրով (Քիսրա) Անուշիրուանը, որը կառուցեց Շապուրան, Մաղքութը և Քարքարա քաղաքները: Հետո կառուցեց ալ-Բար ու-ալ-Աբուարը: Սա կոչվեց Աբուար (դռներ), որովհետև կառուցված էր լեռնային ճանապարհների (կիրճերի) վրա: Առան երկրում նա կառուցեց Շաքեի դռները և Դիդույից (Դուդանիյա) դռները: Վերջինս մի ցեղ է, որը գտնում է, թե ծագում է Դուդան իրն Ասադ իրն Նուդայմայից: Նա (Անուշիրուանը) կառուցեց Դուրձուկքը (Դուրդուկիյա), որը տասներկու դուռ ունի, ամեն մի դռան վրա՝ քարե ամրոց: Վրաց երկրում կառուցեց մի քաղաք, որը կոչվում է Սուդդաբիլ, ուր բնակեցրեց ցեղեր Սոդդի մարդկանցից ու Պարսից (Ֆարս) երկրի որդիներից և այն դարձրեց սահմանային զինանոց: Կառուցեց նաև Ալանաց դուռը և Սամցխեի (Սամսախի) դուռը, Գարդման ամրոցը և Սամշվիլդը (Սամշուլդա) ամրոցը: Կառուցեց Բալանջարը, Սամանդարը, Նաղարանը և Շաքեն:

Նա գրավեց ամբողջ երկիրը, որ գտնվում էր հռոմեների ձեռքում, շենացրեց Դվին քաղաքը, ամրացրեց, կառուցեց Նախճավան քաղաքը, որը Վասպուրականի նահանգի քաղաքներից է: Նա կառուցեց Վայոց (Վայս) ընդդր և ամրոցներ Սիսականի հողում, որոնցից է Քիլար բերդը³² և Շահապոնքը և այնտեղ բնակեցրեց իր քաջ և կորովի սիսականցիներից (սիասիլիյա):

Նա կառուցեց պարիսպ իր և խազարների միջև, ժայռից ու կապարից, լայնությունը երեք հարյուր կանգուն (դիրա)³³, մինչև որ հասցրեց լեռների կատարը, ապա ծովի մեջ առավ-տարավ և այնտեղ երկաթե դռներ դրեց: Այնտեղ հսկում էր հարյուր մարդ, մինչդեռ խախապես կարիք էր լինում հիսուն հազար մարդու:

Պարսից զրույցներում պատմվում է, որ Անուշիրուանը, երբ վերջացրեց Բալանջար սահմանային ամրության պարսպի կառուցումը,

իսկ ծովում ծովապատնեշ (մեծ լեռ) պատրաստեց ու ամրացրեց, այն-
քան ուրախացավ, որ Հրամայեց ծովապատնեշի վրա ոսկե գահ (սա-
րիք) դնել, ապա այնտեղ բարձրացավ, փառք տվեց աստծուն և գո-
հացավ: Ասաց՝ ով տեր տերանց, որ ինձ ներշնչեցիր կառուցել այս
սահմանային ամրությունը և ճնշել թշնամուն, փառք քեզ. ապա
առաջնորդիր ինձ և պանդխտությունից Հայրենիք վերադարձրու: Հե-
տո ծնկի եկավ, երկրպագեց և նստվեց իր գորգին ու ննջեց:

Եվ ահա ծովից մի ինչ որ բան (ուրվական) բարձրացավ և իր եր-
կարությունը հորիզոնը ծածկեց և ամպ բարձրացավ, որը լույսը ծած-
կեց և քայլեց դեպի ծովապատնեշը: Հեծելադորքը պատրաստեց
աղևորները, իսկ Թագավորը ղարհուրած սթափվեց և ասաց՝ ինչ է
պատահել ձեզ և նրանք պատմեցին: Ասաց՝ Թողեք ձեր զենքերը, չի
կարող պատահել, որ Աստված ինձ ներշնչեր հեռանալ իմ Հայրենիքից
տասներկու տարի, որ կառուցեմ սահմանային ամրություն, որպես
ապաստան իր ծառաների և որպես ապահովություն իր երկրի ժո-
ղովրդի և ապա ինձ վրա ուղարկեք ծովի Հրեաներից մեկը: Հեծյալնե-
րը ետ քաշվեցին և ինչ որ բանը (ուրվական) մոտեցավ ծովապատ-
նեշի գագաթին ու ասաց՝ ով արքա, ես այս ծովի բնակիչներից եմ և
այս սահմանը ամրացված եմ տեսել յոթ անգամ և յոթ անգամ էլ
կրկին ավերված եմ տեսել: Աստված մեղ՝ ծովի բնակիչներին ներշնչել
է, որ մի Թագավոր, որն ապրելու է քո ժամանակաշրջանում և ունի
քո պատկերը, ուղարկվելու է, որպեսզի ամրացնի սահմանը, այդ ամ-
րությունը մնալու է Հավիտյան և դու ես այդ Թագավորը: Աստված
թող քեզ առաջնորդի, բարին տա, քո իշխանությունը երկարեցնի և
ահեղ դատաստանի օրը մեղմացնի քո երկյուղը: Ասաց ու սուղվեց
ջրի մեջ:

Նա կառուցել է նաև Ծիրվան քաղաքը³⁴, իսկ խազարաց երկրի
ներսում գտնվող Բալանջարը կառուցել է Բալանջար իրն Ցաֆիսը:

Երբ Անուշիրուանը ծովում վերջացրեց ծովապատնեշի գործը,
հարցրեց այդ ծովի մասին և ասացին՝ ով արքա, այս ծովը կոչվում է
Քարդարիլ³⁵ և նա երեք Հարյուր փարսալս է երկու կողմերով (երկա-
րությունը ու լայնությունը): Մեր և խազարների Բայդա³⁶ [քաղաքի]
միջև չորս ամսվա ճանապարհ է ափի երկարությամբ: Ուազարների
Բայդայից մինչև այն պարիսպը, որ Ասֆանդիարն է կառուցել երկա-
թով, երկու ամսվա ճանապարհ է:

Ասաց Անուշիրուանը՝ պետք է [այս կողմերը] տեսնել, ասացին՝
չկա այնտեղ զենալու ճանապարհ, և կա մի վայր, որը կոչվում է Դա-
հան Ծիր, ուր Հորձանուտ (Ջրապտույտ) կա, որն անանցանելի է և ոչ
մի նավ նրանից չի ազատվել: Ասաց՝ պետք է անպայման նավով զնալ
ու զննել այդ Հորձանուտը և տեսնել այդ պարիսպը: Ասացին՝ ով ար-
քա, վախեցիր աստծուց քեզ և քո ընկերակիցների համար: Սակայն

նա չհամաձայնեց ու ասաց՝ նա, որ ինձ փրկեց ծովից հարձակվող հրեշից, կարող է աղատել նաև հորձանուտից: Այդ նպատակով նավեր պատրաստեցին և նրա հետ նավ մտան բարեպաշտ ու աստվածավախ մարդիկ: Օրերով ծովի վրա համառորեն նավեցին, մինչև որ հասան հորձանուտը, սակայն դարձացան. որ չկար ոչ մի լեռնաշղթա, որ վարոսի դեր կատարեր, ոչ էլ որևէ լեռ, որն ընդունեին որպես նշան իրենց վերադարձի ժամանակ: Նրանք դիմեցին թաղավորին մեղադրելով նրան: Ասաց Անուշիրուանը՝ մաքուր սրտով պաղատեցեք, խնդրեցեք բարձրյալն Աստուծո: Անուշիրուանն ուխտ արեց, որ եթե աստված վրկի, ապա իր թագավորության աղքատ ժողովրդին յոթ տարի հարկերից կաղատի: Այդ ժամանակ վերև բարձրացավ մի կղզի, որից վերև էին բարձրանում ալիքները, իսկ կղզու վրա լեռան մեծությամբ առյուծի արձան կար, որի հետսակողմը մտնում էր ջուրը և ապա նրախից իջնում դեպի հորձանուտը: Այդ ընթացքում բարձրյալն Աստված ջրի երեսին ուղարկեց մի շնաձուկ՝ կես ձկնից մեծ, որը ցատկեց առյուծի բերանը և հորձանուտը հանդարտվեց, իսկ նավերն անցան և նա (Անուշիրուանը) հասավ իր նպատակին: Ապա հեռացավ դեպի Վրկան (Ջուրջան) և իր ուխտը կատարեց:

Ահմադ իբն Վադիհ ալ-Իսրահանին հիշել է, որ ինքը երկար ժամանակ ապրել է Հայաստան երկրում և քարտուղարություն է արել նրա թագավորների ու կառավարիչների մոտ և որ նրանից ավելի բարիքներով չի ու կենդանիներով հարուստ երկիր չի տեսել:

Նա հիշել է, որ նրա (Հայաստանի) թագավորությունների (տիրությունների) թիվը հարյուր տասներեք է: Դրանցից է Սաբիրի թագավորությունը, որը գտնվում է ալանների ու Բար ալ-Աբուաբի (Դարբանդ) միջև: Այնտեղ գնալու համար միայն երկու ճանապարհ կա՝ մի ճանապարհ դեպի խաղարաց երկիրը և մի ճանապարհ դեպի Հայաստան: Նրանում (Հայաստանում) կա տասնութ հազար գյուղ: Առանը նրա առաջին թագավորությունն է և նրանում կա չորս հազար գյուղ, որի մեծամասնությունը Սաբիրի տիրոջն է պատկանում:

Ասվում է, որ Բար ալ-Աբուաբը մի պարիսպ է, որը կառուցել է Անուշիրուանը: Սրա մի ծայրը ծովի մեջ է, իսկ մյուս ծայրը ծովի մեջ այնքան է հեռացել, որ ոչ մի հնարամտություն չի կարելի գործադրել [անցնելու]: Դեռ յոթ փարսախ էլ երկարացրել է մինչև խիտ անտառները և մի քարքարոտ լեռ, որի վրայով անցնելը դժվար է: [Պարիսպը] կառուցված է կոփած քառակուսի քարով, ամեն մի քարը հազիվ հիսուն մարդ կարող էր բարձրացնել: Այդ քարերը դրվեցին ու իրար միացվեցին գամերով: Այդ յոթ փարսախի վրա յոթ անցք (մասալիք) սարքեց: Այդ յոթ անցքերից ամեն մեկի վրա մի քաղաք կառուցեց, որոնց վրա պարսիկ ռազմիկների խմբեր նշանակեց, որոնք կոչվում էին ալ-Սիսիքին (սիսականցիք): Հիշվել է, որ Հայաստանի բնակիչնե-

րից պաշտոնյաներ (վադախֆ) են նշանակվել այդ պարիսպը և դռները (արուար) պահպանելու համար: Ամեն մի անցքի վրա մի դուռ է կախված: Պարսպի լայնությունը վերևում այնպիսին է, որ քսան ձիավոր առանց նեղվելու կարող են [մի շարքով] անցնել:

Բար (Դաբրանդ) քաղաքում սրբազան պատերազմի դռան (բար ալ-Ջիհադ) վրա, պարսպի վերևում երկու քարե սյուն կա, ամեն մի սյան վրա երկու առյուծի պատկեր՝ սպիտակ քարից, իսկ նրանից ներքև՝ երկու քար, որոնց վրա երկու գաղան կա: Դռան մոտ կա մարդկային պատկեր քարի վրա [քանդակված]: Նրա երկու ոտքերի միջև կա աղվեսի պատկեր՝ բերանում [սաղոդի ողկույղ պահած:

Քաղաքի մոտ կա ջրամբար (սահրիջ), որը կոչվում է Մարուֆի ջրամբար. ունի մի աստիճան (սանդուղք), որով իջնում են ջրամբարի մեջ, երբ ջուրը պակասում է: Այս սանդուղքի երկու կողմերում կան քարե առյուծներ, որոնցից մեկի վրա կա մարդու քարե պատկեր: Կառավարչի պալատի (իմարա) վրա նույնպես կա երկու առյուծի պատկեր՝ պարսպից դուրս ընկած, որոնց մասին Բաբի ժողովուրդն ասում է, որ պարսպի երկու թալիսմաններն են:

Կալիկալան մի կին է, որը կառուցել է Կարնո քաղաքը (Կալիկալա) և նրա անունով էլ կոչվել է: Այս բառի իմաստն է Կալիի բարեգործությունը:

Ինչ վերաբերում է Տառնիսի լճին³⁷, ապա միշտ էլ նրանում թույլատրված է եղել [ձկնորսությունը], մինչև որ Մուհամմադ իբն Մարուան իբն ալ-Հաքամը, դառնալով Ջաղիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ, արդելեց ձկնորսությունը, ապա [լիճն] անցավ Մարուան իբն Մուհամմադին, իսկ նրանից էլ՝ բռնագրավվեց:

Հաբիբ իբն Մասլաման Օսման իբն Աֆֆան [սալիֆայի] կողմից նվաճեց Հայաստանի շատ քաղաքներ և Արդալլահ իբն Հատիմ իբն Նուման ալ-Բահիլին Մուավիայի կողմից կառավարիչ նշանակվեց: Հետագայում [Հայաստանի] կառավարիչ դարձավ սրա (Բահիլիի) որդին՝ Աբդ ալ-Ազիզը, որը կառուցեց Դավին քաղաքը, Պարտավը և բաղում քաղաքներ:

Օսման իբն Աֆֆան [սալիֆայի] օրոք Հաբիբ իբն Մասլաման Հայաստանում նվաճեց Ջավախքը (Ջուրախ), Քուստի Փառնեսը (Քասսֆար)³⁸, Քասալը³⁹ (Քիսալ, Ղազախ), Հունարակերտը (Նունան)⁴⁰, Աամցլսեն (Սամսախի), Դարդմանը, Քուստին (Քուսֆի բիս)⁴¹, Շավլեթը (Շաուլիթ), Բազալեթը (Բազալիթ) Հաշտությամբ՝ այն պայմանով, որ Հարկ վճարեն իրենց գլուխների (գլխահարկ) և Հողերի (Հողահարկ) համար: Նա դաշինք կնքեց ծանարների (սաննարիյա)⁴², Կղարջքի⁴³ ու Դիդոյից Հետ Հարկ [ստանալու] պայմանով:

Շամքորը Հին քաղաք էր: Սալման իբն Ռաբիան այնտեղ [գործ] ուղարկեց, որը նվաճեց [քաղաքը]: Այն մնացել էր չեն վիճակում մինչև 498

որ ավերեցին Սևորդիք⁴⁴ (Սիլավարդիյա, Սավարդիյա), մարդիկ որոնք համախմբվել էին Եդիդ (Յադիդ) իրեն Ուսայդ [ոստիկանի] Հայաստանից Հեռանալու օրերին, նրանց ուժն ավելացել էր և չարիքները՝ չատացել: Ապա Մուտասիմ Բիլլահ [սալիֆայի] սաույա Բուղան շենացրեց, ամրացրեց, այնտեղ վաճառականների հավաքեց և [քաղաքը] կոչեց Սուտսավաքբիլիյա:

Սալման իրեն Ռաբիան հաշտությամբ նվաճեց Փայտակարան (Բայլական) քաղաքը: Նա իր Հեծյալներին ուղարկեց ու նվաճեց Շակալենը (Միսար)⁴⁵, Մեծ Կուենքը (ալ-Միսկուան)⁴⁶, Ուտիքը (Ուդ), Մեծ Առանբր (Միսրիան)⁴⁷, Հարճլանքը (Մահրաջալիան)⁴⁸, որոնք շեն դավառներ էին և այլ վայրեր Առանում: Նա կոչ արեց Բաղասականի (Բալասջան) քրդերին ընդունելու մահմեդականությունը, սակայն նրանք կովեցին նրա Հետ, իսկ նա հաղթեց նրանց և [քրդերի] մի մասը [մնայով Հեթանոս] ընդունեց դլսահարկ (Չիդիա) վճարել, մի մասն էլ [ընդունելով մահմեդականությունը] վճարեց սադակա:

Ապա Սալմանը դնաց Կուրի և Արաքսի միախառնման վայրը Բարդիջի⁴⁹ ետևում: Անցավ Կուրը, նվաճեց Կապադակը և նրա Հետ հաշտություն կնքեցին Շաքեն, Կամբեճանը, Ուսդանը, Շիրվանի թագավորը, լեռների այլ թագավորներ, Մաղթաց ու Շապորանի ժողովուրդը և Բաբ քաղաքը, որը Հետո բաժանվեց: [Ուղարաց] խաքանը Բայանջար գետից այն կողմ իր ձիավորներով հանդիպեց նրան և նա (Սալմանը) չորս հազար մահմեդականների Հետ սպանվեց: Այս Սալմանն առաջինն էր դատավոր նշանակվել Քուֆայում, մնացել էր քառասուն օր, սակայն ոչ մի բողոքավոր չէր եկել: Նա [հաղիսներ] էր պատմել Օմար իրեն ալ-Նաթթաբ [սալիֆայի] մասին:

Ասվել է, որ երբ Հաբեբը Հայաստանի հողերի նվաճումը վերջացրեց, այդ մասին գրեց Օսման [սալիֆային], որն ստանալով Սալմանի մահվան գույթը, կամեցավ Հաբեբին [Հայաստանի] կառավարիչ նշանակել, ապա որոշեց նրան հավատի ռազմիկ (դագի) դարձնել Ասորիքի ու Զազիրայի սահմանային գոտիներում: Սահմանային գոտի [համարված] Հայաստանում (Արմինիա) նա կառավարիչ նշանակեց Հուգայֆա իրեն ալ-Յաման ալ-Արսիին⁵⁰, ապա հանեց նրան: Իսկ Հաբեբը վերադարձավ Ասորիք և արչավանքներ էր կատարում Հոռոմոց երկիրը: Նա հաստատվեց Եմեսայում, սակայն Մուավիան նրա փոխադրեց Դամասկոս, ուր և մեռավ:

[Օսմանը] Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց ալ-Մուդիրա իրեն Շուրային, ապա Հեռացրեց նրան, կարգեց ալ-Կասիմ իրեն Ռաբիա ալ-Սակաֆիին, իսկ Ալիի օրոք Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ նշանակվեց ալ-Աշաաս իրեն Կայսը⁵¹, ապա մեկից ավելի [կառավարիչներ], մինչև որ նշանակվեց Մարուան իրեն Մուհամմադը, որը նվաճեց խաղարաց երկիրը և խորքը ներթափանցեց:

Ապա եկավ Արրասյան տերությունը և Արու Ջաաֆարը իր եղբոր՝ Արու-լ-Արրասի խալիֆայության օրոք Ջաղիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ դարձավ: Երբ ինքը խալիֆա դարձավ, [Հայաստանի] կառավարիչ նշանակեց Եղիզ (Յազիզ) իրն Ուսայդ ալ-Աուլամիին⁵², որն Ալանաց զուոր գրավեց և դիվանում գրանցված մարդկանցից մի կայազոր նշանակեց: Նա ճնշեց ծանարներին (սաննարիյա), մինչև որ նրանք Համաձայնեցին Հարկ (խարաջ) վճարել:

Հայաստանի ժողովուրդն ապստամբեց Հասան իրն Կաշթաբա ալ-Թաիի կառավարչության ժամանակ⁵³: Եղիզ իրն Ուսայդի Հանվելուց Հետո Մանսուր [խալիֆան] օգնական զորք ուղարկեց Ամիր իրն Իսմաիլի Հրամանատարությանը: Հասանը Հաղթեց Մուշեղին (Մուշայի), որը նրանց (Հայերի) գլխավորն էր, ցրեց նրա զորքը և դրությունն իր օգտին կարգավորեց: Արա անունով է Փայտակարանում (Բայլական) Հասանի դետը և Հասանի այգին (բադ)՝ Պարտավում, ինչպես նաև Հասանիյա կոչված կալվածները:

Հասանից Հետո կառավարիչներ նշանակվեցին Օսման իրն Ումարան⁵⁴. Ռաուհ իրն Հատիմ ալ-Մուհալլաբին⁵⁵, Ուղայմա իրն Ուղայման⁵⁶, Եղիզ իրն Մաղիադ ալ-Շայբանին⁵⁷, Ուրայդալլահ իրն ալ-Մահդին⁵⁸, Ֆադլ իրն Յահյան⁵⁹, Ասիդ իրն Սալմը⁶⁰ և Մուհամմադ իրն Եղիզ իրն Մաղիադը⁶¹: Սրանցից ամենախիստ ձևով իշխողը Ուղայման էր, որը Դվինում ու Նախճավանում [Հոդերի] Հաշվառում կատարեց, իսկ դա նախապես չէր եղել: Մամուն [խալիֆայի] իշխանության օրոք կառավարիչ դարձավ Ուսայդ իրն Եղիզ իրն Մաղիադը: Մուտասիմ Բիլլահ [խալիֆան] կառավարիչ նշանակեց Հասան իրն Ալի ալ-Բաղդիսին⁶², որը Հայտնի է Մամունի անվամբ: Սա բարեկամություն հաստատեց Հայաստանի պատրիկների (բաթարիկա) Հետ, մեղմ վերաբերվեց, այնքան որ ապստամբեցին նրա դեմ: Ապա Հայաստանում պաշտոն ստացան կառավարիչներ, որոնք գոհանում էին բնակիչներից Թեթև [Հարկ] վերցնելով, մինչև որ Մուտավաքքիլը դառնալով խալիֆա այնտեղ (Հայաստան) ուղարկեց Յուսուֆ իրն Մուհամմադ իրն Յուսուֆ ալ-Մարուազին⁶³, իր իշխանության գլուխ անցնելուց երկու տարի անց:

Հայաստանի խոշորագույն կենդանիներն են՝ ոչխարները, ցուլերը և շները, իսկ ձիերը փոքր են, փոքր են նաև ուղտերը, որոնց որովայնը Համարյա գետնին է հասնում և նման են թուրքերի ուղտերին:

Կովկաս լեռան վրա յոթանասուններկու լեզու կա, ամեն մի լեզվով խոսողը մյուսի լեզուն առանց թարգմանի չի հասկանում: [Լեռների] երկարությունը Հինգ Հարյուր փարսալս է, կպած է Հոռոմոց երկրին և [մյուս կողմից] հասնում է մինչև Ուղայմաց ու Ալանաց երկրի սահմանները: Կպած է նաև Սլավոնների (սակալիբա) երկրին: Նրանում կա սլավոնների մի ցեղ, իսկ մնացածը Հայեր են:

Ասել են, թե [Հայաստանի] հրաշալիքներից է Կարնո քաղաքի քրիստոնյա եկեղեցիներից մեկում՝ աի տուն: Երբ ծաղկազարդի գիշերն է դալիս՝ այս տան ինչ որ տեղից սպիտակ փոշի է դուրս գալիս մինչև առավոտ: Առավոտյան այս բանը դադարում է մինչև հաջորդ տարին: Վանականները (եկեղեցականներ) այն հավաքում են և բաժանում մարդկանց, իսկ դրա հատկանիշն այն է, որ հակադրում է թույներին, կարիճի ու օձի խայթոցին: Դրանից մեկ դանգ⁶⁴ կշռով ածվում է ջրի մեջ և կծվածք կամ խայթվածք խմում է ու անմիջապես հանգստանում:

Կա նաև մեկ ուրիշ հրաշք, և դա այն է, որ այդ փոշին եթե վաճառվի, կամ փոխարենը որևէ աշխարհիկ բարեք վերցվի, ապա գործածողը չի օգտվի և իր ցավից չի ամոքվի:

Հայաստանի զարմանալիքներից է Ուլաթի (Վանա) լիճը⁶⁵, քանզի նրանում տաս ամիս ոչ մի գորտ, խեցգետին, կամ ձուկ չի լինում, ապա երկու ամսով հայտնվում է ձուկը⁶⁶ և նա ամբողջովին թմրած է լինում:

Ասել է Արու Մունդիրը, որ թալիսմանները պատրաստել են Նոյի որդի Քամի (Համ) որդի Բուշը, երկվիշապ Դահաբը, Երկկոտոշավորը⁶⁷ (Ալեքսանդր), Հակոբի որդի Հովսեփը, Իմրանի որդի Մովսեսը (Մուսա), Հուլուան Ամադեկացին (ամլիկի), Ապոլոնիոս (Բալինաս) Հոռոմ (ոռմի) և Կամրիղը (Կանբուս):

Ատրպատականը հասնում է մինչև Արաքս և Կուր գետերը Հայաստանում: Արաքսը բխում է Կարնո քաղաքից, անցնում է Առանով, նրա մեջ թափվում է Առան գետը⁶⁸, ապա անցնում է Վարդանակերտով (Վարսան), հոսում է միախառնման վայրով ուր նա և Կուրը միանում են ու նրանց միջև մնում է Բայլական քաղաքը: Նրանք միասին անցնում են ու թափվում Վրկանա ծովը⁶⁹:

Արաքսը մի զարմանալի [գետի] ձոր է, որտեղ կան ձկան տեսակներ: Նրանում լինում է չուրմահին⁷⁰ և միայն այս գետում է լինում: Հայտնվում է ամեն տարի՝ որոշակի ժամանակ, ինչպես ծովի կետերի տեսակները և ձկների վտառները, որոնք որոշակի շրջաններում են երևան դալիս, ինչպես թառափը (աստուր), ծովատառնիսը (ջիրաֆ), պերկեսը (րարաստուջ): Այս տեսակները Բասըա են գալիս Հեռավոր ծովերից, այդ շրջանի ջուրը հաճելի գտնելով: Այն, որ պերկեսը գալիս է այստեղ Ջինջիների (սևամորթների) երկրից համտեսելու Բասրայի մոտ Տիգրիսի քաղցրահամ ջուրը, ապա դա հայտնի է բոլոր ծովայիններին:

Վերջիններս պնդում են, որ Բասրայի ու Օմանի միջև Հեռավորությունն ավելի է, քան Բասրայի ու [Ջինաստանի] Ջինջիների երկրի միջև: Սակայն սխալվում են, կարծելով, որ Ջինաստանն ավելի հեռու է, քանի որ Ջինջիների ծովը⁷¹ մի ընդարձակ ու խորը գոգավորություն

է, նրա ալիքները հզոր են և այդ ծովում քամի կա, որն ուժեղ է փչում:

Օմանից Զինջինների երկիրը երկու ամսվա ճանապարհ է: Երբ ծովը լինում է խորը, քամին՝ ուժեղ, իսկ ալիքները՝ հզոր և բարիքները քիչ են լինում Զինջինների երկրում, ապա պատահում է, որ առագաստները գործի չեն ղրվում են ծովագնացների ճանապարհն ընթանում է լարի նման ուղիղ և ոչ աղեղնաձև:

Պերկեսը կտրում է ծովի ալիքները և լողում է Զինջինների երկրից դեպի Բասրա, իսկ այն մասը որ մնում է, մարդկանց արած որսից հետո, վերադառնում է իր երկիրը: Օրհնյալ լինի Ալլահը՝ արարիչներից լավագույնը:

Այս գետում (Արաքս) այլ ձկների չարքում հատկապես հայտնի է չուրմահին, հաճելի համի, առատ ճարպի և մսի հյութեղ լինելու շնորհիվ:

[Հայաստանի ընակիչներն] ասում են, մենք շատ մանանա (մանն) ունենք, որը տաքանջաբինն է: Ունենք որդան կարմիրը (կիրմիզ), որի նմանը ոչ ոք չունի: Սա մի կարմիր որդ է, որը հայտնվում է զարնանային օրերին և նրան հավաքում են, եփում, ապա նրանով ներկում են բուրդը:

Իսկ աշակը մի կենդանի է (դրաստ), որը լինում է Հայաստանում և նման է կատվին (սիննաուր), ճկուն հողերով, մաղոտ մաշկով, որի մի քանի կտորն իրար կաթելով դառնում է հագուստ: Նրա ժանիքները լավ են համարվում սիրո համար: Նրա ժանիքներն ու ճանկերը լեթ վերցնես, չորացնես և տաս՝ ում որ սիրում ես, ապա նա ուժեղ կերպով կսիրի քեզ:

[Ասում են] թե ունենք տորոն բույսը:

Նրանում (Հայաստանում) կա սնդիկի հանք, պղնձարջասպ, պղինձ և կապար:

Նրանք ունեն հայկական ցուլեր: Ունեն առատ չազանակների (չահ-բալութ) և կեչի (սալանջ), որից հրաչալիքներ են սարքում: Կեչին կտրում են Պարտավի կողմերում, անտառի թավուտից, որը ծառաշատ է և առատ բուսականությամբ: Սա կից է խազարներին, որից այն կողմ անցնում են դեպի Նորեզմի կողմերը: Կոչվում է ալ-Ռահ-մանի անտառի թավուտը:

Հայաստանի (Արմինիա) տարեկան հարկը երկու միլիոն երեսունհինգ հազար ինը հարյուր ութսունհինգ դիրհամ է:

Բարից (Դարբանդ) այն կողմ կա Սուրի (Սուլ) և Լաքզի թագավորը, Ալանաց թագավորը, Ֆիլանի թագավորը, Մազթագ թագավորը, Սաբիրի ու Ամանդար քաղաքի տերը:

Վրկանից մինչև Նազարաց ծովը, նպաստավոր քամու դեպքում, ութ օրվա ճանապարհ է: Նազարները բոլորը հրեա են⁷², սակայն վերջերս են հրեացել: Նազարաց երկրից մինչև պարսպի վայրը երկու

ամիս է: Ասել է Ալյաշը Քարայրի (քաշֆ) սուրայում.

«Եվ նրանք թեղ կհարցնեն Երկկոտոչավորի (Զուլ-Կարնայն) մասին: Ասա՝ ես նրա մասին ձեղ մի բան պատմեմ: Մենք նրա համար երկրի վրա տերութիւն հաստատեցինք, նրան ամեն բանի հնարավորութիւն տվեցինք և նա գործադրում էր այդ միջոցները: Մինչև որ դնաց հասավ արևդակը մայր մտնելու տեղը և տեսավ, որ մայր էր մտնում մի ճահճոտ ջրհորի մեջ»: Նաև այն խոսքը, թե «Գոգն ու Մագոգը ասպականում են երկիրը»: Նրանք գարնան օրերին դուրս էին դալիս իրենց հողերը և ամեն ինչ, որ կանաչ է, ուտում էին, և ամեն ինչ, որ չոր է, տանում էին:

Ասել է. «Ինչ բանի մեջ, որ Տներն ինձ ուժեղացրեց, լավ է: Ուստի ինձ դորությամբ օգնեցեք և ես ձեր ու նրանց միջև մի պարիսպ կկառուցեմ»:

Ասել են [Ալեքսանդրին]՝ Ի՞նչ ես կամենում, ասել է՝ երկաթե դերաններ, այսինքն երկաթե կտորներ: Ապա հրամայեց դրանից խոշոր աղյուս պատրաստել: Պիինձը հայեցրին, հալած վիճակում աղյուսի համար չաղախ դարձրին և դրանով փակեցին կիրճը և հավասարեցվեցին լեռան երկու գագաթները: Երբ վերջացրեց, [Ալեքսանդրը] հրամայեց ձուլել պղինձը և վերևից թափեց նրա վրա և այն դարձավ ամրողջական դանգված: Այս ավարտելուց հետո դնաց այդ երկրից և հեռացավ չորս ամսում:

Զրույցներում հիշվում է, որ երբ նա եկել էր [առաջին անգամ] այդ պարսպի վայրը, մարդիկ մեծ ըաղձությամբ հավաքվել էին նրա մոտ և ասել՝ ով հաղթական թագավոր այս լեռներից այն կողմ կան ցեղեր, որոնց թիվը միայն Աստված գիտի: Նրանք ավերել են մեր երկիրը և [փչացրել] մեր ցանքերը: Ասաց՝ Ի՞նչ տեսք ունեն, ասացին՝ կարճահասակ են, ճաղատ, լայն դեմքով: Ասաց՝ քանի տեսակ են, ասացին՝ շատ ցեղեր են և միայն Ալլահը գիտի նրանց հաշիվը: Հարցրեց՝ ինչպե՞ս է նրանց անունները, ասացին՝ նրանցից վեցը մեզ մոտեցել են և դրանք են՝ Գոգ, Մագոգ, Տավիլ, Տարիս, Մանսաք, Քուժարա: Դրանք բոլորն էլ աշխարհի այլ ժողովուրդների նման են, իսկ նրանք որ հետո են մեղանից, ապա այդ ցեղերին չգիտենք: Նրանք մեզ վրա հարձակվում են միայն այս կողմից, այսինքն կիրճից, արդյոք քեզ հարկ վճարենք, որ դու պարսպով փակես և մեղ նրանցից աղատես: Ասաց՝ իսկ ինչ է նրանց կերածը, ասացին՝ ամեն տարի ծովը երկու ձուկ է դուրս նետում, ամեն մի ձուկը տաս օրվա ճանապարհի երկարութիւնն ունի:

Ահա այսպիսով էր, որ նա կառուցել էր պարիսպը:

Զրույցում պատմվում է, որ պարիսպը բաղկացած է պղնձե մի կարմիր շերտից և երկաթե սև շերտից: Գոգն ու Մագոգը քսանչորս ցեղերից են բաղկացած: Դրանցից մեկը [այդ ժամանակ] արչավանքի

էր դուրս եկել և դա թուրքերն են: Այսպիսով Երկկոտոշավորը (Ալեքսանդր) պարսպից այն կողմ քսաներեք ցեղերի է փակել:

Պատմել է Մուկատիլ իբն Սուլայմանը, որ նրանք կոչվել են թուրքեր, որովհետև թողնվել (արար.՝ տարաքա-թողնել) են պարսպից այն կողմ:

Ասվել է, որ երբ կղա Հիսուսը (Իսա) և կսպանի անիծյալ Նեոին (դաջջալ, հակաքրիստոս), Գոգն ու Մազոգը նորից երևան են գալու: Հիսուսը մահմեդականներին կքարոզի, փառավորելով Աստծուն (Ալլահին) և աղերսելով՝ ով Աստված, հաղթանակ պարզեիր քեզ հնազանդներին, որոնք փոքրամասնություն են ի հեռուկս մեծամասնություն, որն անհնազանգ է քեզ, և Աստված հավատացյալներին հաղթանակ կպարգևի նրանց դեմ:

Վահր իրն Մունաբբիհը պատմել է, թե նրանք (Գոգն ու Մազոգը) բարձրահասակ են, սովորական մարդու մեկուկես անգամը: Մեր ձևերի եղունգների փոխարեն ունեն ճիրաններ, նաև ատամներ ու ժանիքներ առյուծների նման, խոշոր ականջներ, որոնցից մեկի վրա պառկում են, իսկ մյուսով ծածկվում են: Չկա արու, կամ էգ, որը չիմանա իր վախճանի ժամը: Էգը չի մեռնում, մինչև արգանդից չծնվի հագար երևսա: Նրանք գարնանը ծնում են վիշապներ, որոնցից անձրև են հայցում ինչպես ամպից: Իրար կանչում են աղավինիների նման, գայլերի նման ոռնում են և իրար հանդիպելիս զուգավորվում են անասունների նման:

Ասել է իրն Աբբասը, թե երկիրը վեց մասից է բաղկացած, ընդ որում Գոգն ու Մազոգը հինդ մասերն են զբաղեցնում, իսկ մնացած արարածները մեկ մասի վրա են:

Պատմել էր Սալլամ ալ-Տարջումանը, թե Վասիկ Բիլլահ [սալիֆայի] օրոք դուրս եկանք Սամառայից, նրա (Վասիկի) մոտից և ապա դուրս գալուց քսանութ ամիս անց վերադարձանք նրա մոտ:

ԽՈՍԻ ԹԱԲԱՐԻՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

[.....]

ԼՂ 306

Նրանում կա մի ժողովուրդ, որն ունի իր հավատը, կառուցել է մզկիթներ և Շալուսի ժողովուրդը խնամիացել է նրա հետ: Նրանից այն կողմ գտնվում են դելմիկները, որոնք երբեք ոչ ոքի չեն հնազանդվել: Նրանց գյուղերն ու լեռները հասնում են Հայաստանի ու Բաբ ալ-Արուարի լեռներին: